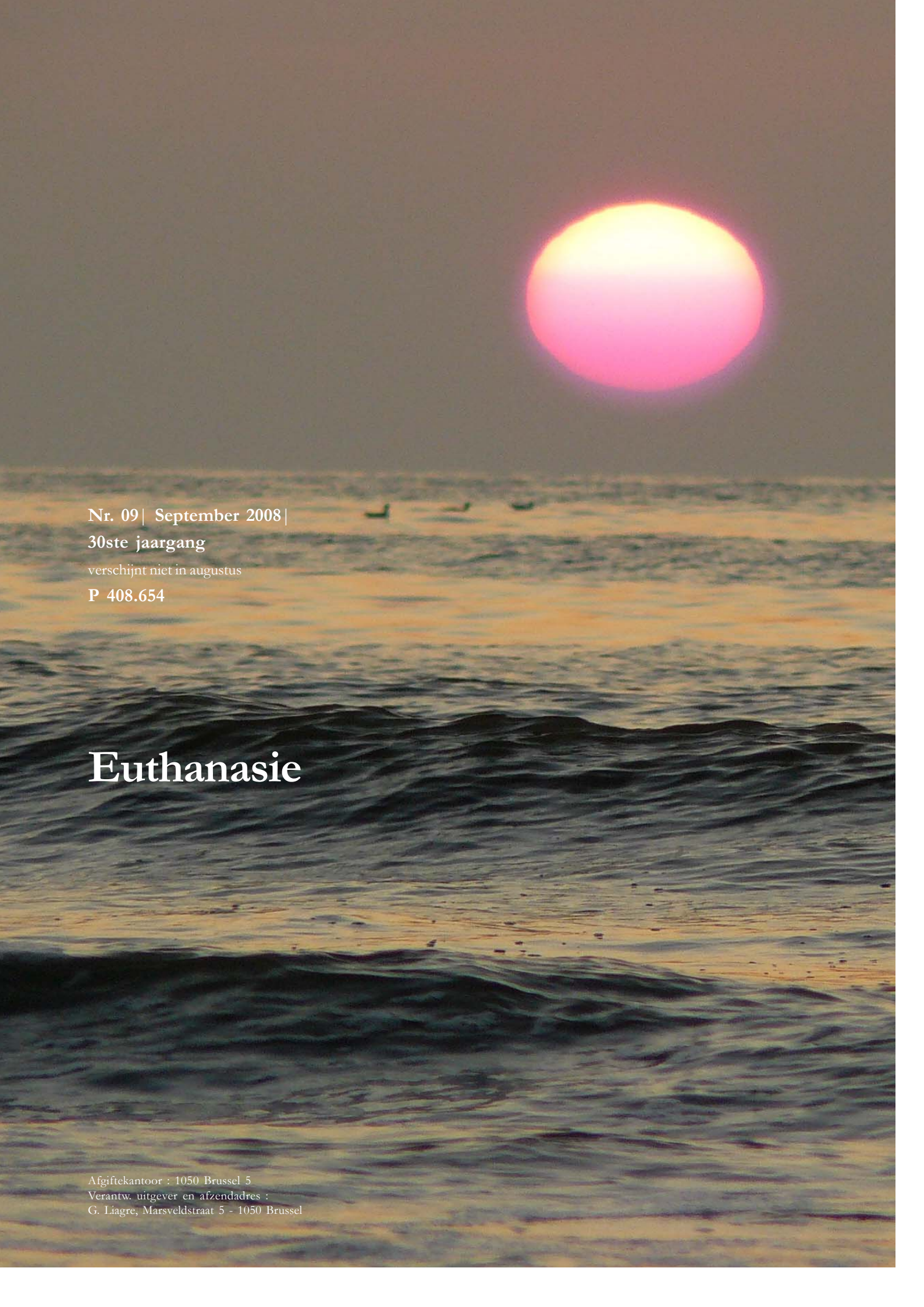

Nr. 09 | September 2008 |

30ste jaargang

verschijnt niet in augustus

P 408.654

Euthanasie

Afgiftekantoor : 1050 Brussel 5

Verantw. uitgever en afzendadres :

G. Liagre, Marsveldstraat 5 - 1050 Brussel

Inhoud

Schriftwerk - Woord van de voorzitter

Een verrassend beginpunt van heling en genezing	p. 3
Surfing on internet	p. 3

In het vizier : Euthanasie

Op waardige wijze	p. 4
Euthanasie. Zelfgekozen levens- einde, venster met uitzicht	p. 6
Leven en dood	p. 8
Euthanasie christelijk gezien	p. 10
Getuigenis van een euthanasie- nabestaande	p. 12

Communautaire coördinatie

Protestantse Omroep	p. 14
In spanning wachten op brief van regering	p. 15
Motief vzw : activiteiten	p. 16

Coördinatie Kerk en Wereld

Verslag KAP-kamp België 2008	p. 17
Studiefonds : Ik help een kind	p. 18

Faculteit

Afscheid	p. 19
Intercultureel christendom	p. 19
Spiritualiteit	p. 19
Theologie	p. 19

Column

De aarde is van hemel	p. 20
-----------------------	-------

Aankondigingen

35ste Vlaamse Diaconale Dag	p. 21
Midweek voor seniorenrechtparen	p. 21
Synodevergadering 2008	p. 21
Oikocredit	p. 22
Postgraduaat	p. 22

Boekbespreking

De Schaduw van Erasmus	p. 23
------------------------	-------

Advertentie

De Open Poort	p.24
---------------	------

Uit de redactie

Het is alweer 25 jaar geleden dat H.M. Kuitert een boek schreef met de uitdagende titel : *"Suicide: wat is er tegen?"* Een boek over zelfdoding in moreel perspectief. Er volgden verschillende herziene herdrukken van het boek. In 1993 schreef hij over euthanasie: *"Mag er een einde komen aan het bittere einde? Levensbeëindiging in de context van stervensbegeleiding"* en vorig jaar schreef hij een bundel met de dubbelzinnige titel: *"De Dood de Baas"*. Dat blijkt de hoofdvraag te zijn: wie is de baas over de dood?

In dit nummer van Kerkmozaïek hebben wij deze vraag willen toespitsen op euthanasie, actieve hulp bij levensbeëindiging wanneer er geen perspectief op genezing meer over blijft. De grondvragen blijven steeds dezelfde: "Wie mag het voor het zeggen hebben als het om deze laatste zaak gaat?" Maar ook : "Wat betekent het dat je de verantwoordelijkheid over dergelijke beslissingen neemt. Valt daarmee te leven?" Wij wilden deze zaak vanuit verschillende hoeken belichten. Medisch, met een artikel van **dr. Karin Janssen van Doorn**, ethisch theologisch, met de bijdrage van **dr. Jurjen Wiersma**. Praktisch ook, met getuigenissen van mensen die het van dichtbij meemaakten. **Ds. Dick Wursten** verzamelde voor ons enkele stemmen uit het verleden, Thomas More en Blaise Pascal spreken ieder op geheel eigen wijze en toch verrassend actueel over het onderwerp dat tot vandaag de dag de gemoederen beroert.

Naast deze thematische bijdragen vindt u nieuws uit verschillende organen in en rond onze kerk. De PRO kondigt een reportage aan over het havenpastoraat in Antwerpen. Ds. Pool brengt verslag uit over het voorbije KAP-kamp. Prof. Tomson heeft opnieuw nieuws uit de Faculteit en ds. van Andel uit Ieper schrijft een column. Vergeet u niet op de laatste bladzijde te kijken, waar u een advertentie aantreft van De Open Poort. Zij zoekt per 1 december a.s. een nieuwe eindredacteur.

Mag ook deze uitgave van Kerkmozaïek het gesprek in de kerk dienen.

Ds. Judith VAN VOOREN

Johannes-Evangelie 8, 1-11

Een verrassend beginpunt van heling en genezing

Van de geschiedenis over 'de overspelige vrouw' uit het Johannes-evangelie is vooral Jezus' uitspraak 'wie van jullie zonder zonde is, laat die als eerste een steen naar haar werpen' bekend. Ook nog wel dat de omstanders op die woorden stuk voor stuk afdruipten. Maar in welke volgorde? 'Toen ze dit hoorden gingen ze weg, een voor een, de oudsten het eerst'. En het woord 'oudsten' is hier uitdrukkelijk geen aanduiding voor leiders van een synagogale gemeenschap.

Na enig nadenken realiseer je je dat die samenleving toen en daar zo in elkaar zat en het niet verrassend is dat het begin bij de oudsten wordt gelegd. Maar wellicht nodigt de Schrift uit om toch wat creatiever gehoord te worden: dat het gaat om wijsheid en levenservaring, vergroeiend in daden en woorden en soms in een voorop gaan in sprekende stilte...

De oudsten leggen als eerste de stenen neer, gaan weg, en zo voorop. Ze gaan die hele groep - met daarin ongetwijfeld ook heerlijk eerlijke, rechtlijnige en soms wat fanatieke jongeren (*'heeft God niet gezegd dat... als we dit toestaan, dan...'*) voor. De wijze waarop Jezus met de vrouw omgaat, brengt allen die klaar staan keihard toe te slaan, tot iets anders. En het zijn de oudsten die dat het eerst oprapen. En zodoende gebeurt het wonder: een potentiële lynchpartij verkeert in een bron van bezinning.

In onze technologische en zich snel innoverende maatschappij, wordt het woord 'oud' vaak synoniem van 'voorbij', 'ingehaald', 'achterhaald'. Hele schappen in de supermarkt plakken van de uitroep *'Nieuw!'* aan elkaar. Dàt moet je hebben!

Maar hoe tegendraads blijven de verhalen van de Schrift, ook in de huidige dictatuur van vervaldata en anti-rimpel-waanzin. Eén bijzin, één wending, zoveel sterker dan een betoog dat het zowel heidens is om eigen leeftijd te ontkennen als het jeugdige om het jeugdige te verheerlijken. Het primaat ligt niet bij jong. Ook niet bij oud. Wie er deze of gene kant mee op wil, loopt binnen de Schrift altijd weer tegen een muur van tegenverhalen op.

Naar de Schrift gesproken word je als mens niet zozeer 'oud' maar 'gekroond met jaren', 'gezegend'. Dat heeft altijd te maken met een zegen zijn, met waardigheid. En dat moet ergens te merken zijn. En laat dat dan in elk geval toch ook in onze kerken het geval zijn.

Ds. Steven FUIITE
Predikant Protestantse Kerk Brussel

Surfing on Internet

Men zegt voortdurend dat internet ons allen samen-

bindt. Mij vervult regelmatig een omgekeerd gevoel namelijk van overal en nergens zijn. Een gevoel, te leven in een soort mondiale diaspora, waarin mensen overal zijn, behalve thuis.

De elektronische ruimte lijkt een soort huiselijke versie van het melkwegstelsel. Inpluggen op een blog kan zomaar. Je schrijft je commentaar neer, je komt en je gaat. Iedereen communiceert met iedereen en anderzijds communiceert niemand met niemand. Niemand is verantwoordelijk. Iedereen kan in de oneindige ruimte kwijt wat hij of zij denkt. Het valt te vrezen, dat deze cultuur zich onmerkbaar ook in het maatschappelijke leven en samenleven heeft genesteld. Wat ooit democratie was – het verdelen en delegeren van bevoegdheden – is vandaag een open forum. Iedereen plukt in en praat mee over alles. Informatie gaat de wereld rond. En niemand is uiteindelijk nog persoonlijk verantwoordelijk. Noem het globalisering of mondialisering, informatisering of automatisering. Universele begrippen, die het concrete maatschappelijke leven echter fundamenteel hebben veranderd.

Dr. Guy LIAGRE

Op waardige wijze

Frank MARIVOET

Dat het allemaal zo snel is gegaan, dat had ik helemaal niet verwacht ! Zo verbreekt Inge de wat onwennige stilte aan het begin van de koffietafel na de uitvaartliturgie en begrafenis van Ria.

Ria was hun collega en meer dan zeven jaar ook hoofdverpleegkundige van de palliatieve afdeling in hun ziekenhuis. Ze had zoveel mensen op waardige wijze afscheid zien nemen en helpen nemen van het leven.

Ze had er alle tijd voor genomen, heel veel energie ingestoken, onnoembaar veel van zichzelf gegeven, soms ten koste van zichzelf en haar gezin.

Zovele mensen had ze begeleid op hun laatste reis naar de overkant, naar dat andere leven, waarvoor mensenwoorden tekort schieten en dat we gemakkelijkehalve maar eenwig leven noemen.

Een leven met hindernissen

Ria was op de dag van haar overlijden juist een week verwijderd van haar 49ste verjaardag. Tot voor de ziekte toesloeg, schatte iedereen haar een 5-tal jaar jonger. Ze straalde energie en daadkracht uit en tegelijk die rust en dat evenwicht die zo noodzakelijk zijn voor zorgvragers en hun familie en vrienden op een palliatieve afdeling.

Maar Ria had ook een stapje voor. Op haar 30ste verloor ze haar oudste zoontje, amper 8 jaar, aan leukemie. Dit was al een verhaal op zich. In haar gezin was er ruimte om dit een plaats te geven, erover te praten met elkaar. Vooral haar man Ivo was op dit gebied een sterke steun. Maar het mocht niet duren. Nog geen jaar later rijdt Ivo op een onverklaarbare manier op een recht stuk weg zich te pletter tegen een verlichtingspaal. Geen remsporen, veel politie-onderzoek. Kwatongen hebben het al snel over zelfdoding.

Binnen de tijd van vier seizoenen oudste zoon en echtgenoot ten grave moeten dragen en dan nog overeind blijven. Wie doet het haar na. Enkele jaren later start het ziekenhuis waar ze werkt met een palliatieve afdeling. Ze solliciteert voor de vacature van hoofdverpleegkundige. Ze krijgt die functie en wordt zo de startmoeder van de nieuwe afdeling.

Een leven met vragen

De start van de nieuwe palliatieve afdeling is niet eenvoudig. Er komt veel bij kijken. De inrichting van de afdeling, meubilair en kleur, zithoekjes en gemeenschapsgevoel en tegelijk al wat met privacy te maken heeft. Ria slaagt er als geen ander in om dit allemaal voor elkaar te krijgen. Haar afdeling wordt een model voor de regio want heel wat ziekenhuisdirecties komen op haar afdeling hun licht opsteken bij de start van hun afdeling palliatieve zorgen.

Het facilitaire deel van de opbouw van de afdeling leek ingewikkeld en zwaar. Nadien zou het wel loslopen. Daar lag reeds één onderschatting. Wat vooraf allemaal duidelijk en klaar leek te zijn, werd met de komst van de eerste zorgvragers een wolk van verwondering en verbazing. Eigenlijk was er niets meer duidelijk of zeker of klaar. Het werd een overvloed van vragen.

Menselijk en menswaardig

En die vragen hadden doorgaans niets te maken met praktische dingen. Ze gingen naar de diepte, naar de essentie van het menselijke bestaan.

Mensen die hun einde voorzien of voelen aankomen, zijn wel bezorgd over hun comfort, maar zit-

ten vooral met vragen over de waardigheid van hun laatste levensweken en -dagen. Dan komt haast bij iedereen de vraag op : wat is nog menselijk en menswaardig leven ?

Ria deed de ervaring op dat dit een hele waaier aan mogelijke antwoorden kon opleveren. Er kwamen mensen op de afdeling die al meteen bij opname lieten verstaan dat het maar niet al te lang meer moest duren. Ze zag ook zorgvragers die zich vastklampten aan het leven, niet konden geloven, dat ze over enkele maanden zouden sterven. Die niet konden meegaan in het beleven dat het vijf vóór twaalf aan het worden was. Ze had ook reeds meegemaakt, dat luide roepers om het spuitje bij de opname, tegen het moment van het echte einde, er niet aan durfden denken, bleven eisen, bidden, smeken om toch maar verder te leven. Op een menselijke en menswaardige wijze werd dan weer even buiten beschouwing gelaten.

Zelf in het spel

Na de zomervakantie, Ria is dan net 48 geworden, ontdekt ze enkele problemen met haar spijsvertering. Af en toe een wat zware maag, onverwachte opstoten van diarree. De vakantie is nog te kort bij om zich ongerust te maken : het zal daar wel opgeraapt zijn.

Als de problemen blijven aanslepen, raadpleegt Ria haar huisarts. Die vindt de vaststellingen sterk genoeg om door te verwijzen naar een internist. Die start meteen onderzoek en stelt een pancreaskanker vast met reeds uitzaaiingen. Ria die als geen ander weet hoe het nu in elkaar zit, realiseert zich dat het een kwestie van maanden is. Pancreaskanker met uitzaaiingen verloopt doorgaans in niet langer dan drie maanden. De kanker is niet operatief te behandelen. Ria denkt voor zichzelf meteen aan de mogelijkheid om uit het leven te stappen als dat leven niet meer menselijk is.

Reflectie

De kanker is duidelijk inoperabel en er volgt alleen nog een bestralingskuur. Dat heeft in de eerste weken goed gevolg. Dan wordt Ria opgenomen op haar eigen palliatieve afdeling terwijl ze duidelijk gekozen had voor een eenvoudiger oplossing

Dood

Dood. Heb geen angst.

Talm niet voor mijn deur.

Kom binnen.

Lees mijn boeken. In negen van de tien kom je voor. Je bent geen onbekende.

Hou mij niet voor de gek met kwalen waarvan niemand de naam durft te noemen.

Leg mij niet in bed tussen kwijlende kinderen die van ouderdom niet weten wat ze zeggen.

Klop mij geen geld uit de zak

voor nutteloze uren in chique klinieken.

Veeg je voeten en wees welkom.

Eddy van Vliet

langs levensbeëindiging. Ze ervaart nu de goede eigenschappen van de door haar opgestarte afdeling van de andere kant, van de zijde van de zorgvrager. Zo komen de begrippen “menselijk en menswaardig” in een ander licht te staan. Het respekt dat ze altijd heeft opgebracht voor haar patiënten om een keuze te maken, ervaart ze nu als een bevrijding. Niemand moet doen of laten doen wat hij of zij enkele jaren geleden, gezond of reeds ziek, enthousiast heeft beslist. Er is tijd voor reflectie tot op het laatste moment.

Op waardige wijze

Zo heeft Ria, na al die jaren palliatieve zorg die ze zelf had opgestart, en haar besluit zelf te beslissen om eruit te stappen als het erop aan komt, toch gekozen om op “waardige wijze” uit het leven te treden.

Ze kwam doorheen de ervaring van zovele jaren palliatieve zorg, na haar pijnlijke verleden met verlies van zoon en echtgenoot en haar persoonlijk gezondheidsprobleem, tot het besluit - en dit zijn haar eigen woorden : “Ik heb het leven gekregen, het was niet altijd gemakkelijk, ik kan het alleen maar teruggeven.”

Frank MARIVOET,
ziekenhuispastor Oost-Brabant

Euthanasie. Zelfgekozen levenseinde, venster met uitzicht.

Iedereen heeft wel een idee over euthanasie en een mening of het al dan niet toelaatbaar is. Toch blijkt het in de praktijk ondanks wettelijke bepalingen een omstreden en moeilijk bespreekbaar onderwerp te zijn. Aan de hand van een casus zal ik proberen een paar nuances aan te brengen in deze zowel voor artsen als patiënten delicate kwestie.

Karin Janssen van Doorn

Bij een 55-jarige man werd in een universitair ziekenhuis kanker van de linker nier gediagnosticeerd. De kanker blijkt te zijn uitgezaaid naar de longen. De prognose is zeer slecht en omdat er volgens de artsen geen genezing meer mogelijk is wordt hij, zonder verdere behandeling naar huis gestuurd zonder dat hem wordt verteld dat de kanker is uitgezaaid.

Een paar weken later komt hij lichamelijk uitgeput in een ander, niet universitair maar katholiek ziekenhuis. De artsen aldaar vragen de gegevens van de patiënt op in het universitair ziekenhuis en vertellen hem dat er uitzaaiingen zijn. Hij heeft theoretisch gezien 50% kans dat chemotherapie goede resultaten biedt. Hij is ontgoocheld dat deze gegevens hem niet zijn meegedeeld in het universitair ziekenhuis, maar start met de chemokuur.

Na een eerste toediening is hij zo ziek dat hij zelf weet dat hij het niet volhoudt en vraagt om euthanasie. De filosofie van het katholieke ziekenhuis laat euthanasie niet toe en de arts begint palliatieve sedatie: morfine wordt opgedreven tot de pijn onder controle is, de patiënt gaat in coma door de hoge dosis morfine en overlijdt twee dagen na het starten van de morfine.

Euthanasie heeft altijd bestaan

Euthanasie komt van de Griekse woorden *eu* (goed) en *thanatos* (dood), goede dood. Een goede dood betekent in dit geval een zelfgekozen levenseinde, waarbij het leven wordt beëindigd door een arts. Euthanasie is geen hulp bij zelfdoding. In tegenstelling tot wat velen denken, heeft euthanasie altijd bestaan. De eed van Hippocrates (Hippocrates leefde van 460-377 vChr.) verbiedt weliswaar het

toedienen van een dodelijk geneesmiddel of het verlenen van een advies om sneller te sterven, maar in de Oudheid werd euthanasie wel toegepast. Levenbeëindiging door artsen van ernstig zieke en lijdende mensen heeft altijd plaatsgevonden. Pas in de 21ste eeuw kreeg euthanasie een wettelijk kader.

Euthanasiewet

In 2002 werd euthanasie in België bij wet vastgelegd en omschreven als het opzettelijk levensverkortend handelen door iemand anders dan de betrokkene zelf en op diens verzoek. De patiënt moet meerderjarig, bewust en handelingsbekwaam zijn op het moment van het verzoek. Het verzoek moet vrijwillig gebeuren, mag niet door druk van buitenaf worden beïnvloed en moet herhaaldelijk worden geuit. Bovendien moet er sprake zijn van een medisch uitzichtloze toestand, die gepaard gaat met ondraaglijk fysiek of psychisch lijden. De arts moet de patiënt inlichten over de levensverwachting, behandelingen of palliatieve mogelijkheden. De arts moet zijn bevindingen met een andere, onafhankelijke arts bespreken en de patiënt kan altijd zijn verzoek intrekken. Een arts kan nooit worden gedwongen om euthanasie te voltrekken. Kortom, in België is euthanasie een recht dat de patiënt persoonlijk onder welbepaalde criteria kan opeisen. Euthanasie is echter geen plicht waaraan de arts moet voldoen. Artsen die voor hun geweten geen euthanasie kunnen plegen moeten een patiënt met euthanasieaanvraag doorverwijzen naar een andere arts. Het is voor iedere burger, die positief staat tegenover euthanasie dan ook aan-

gewezen te informeren bij zijn/haar huisarts hoe die tegenover euthanasie staat. Als het moment ooit mocht aanbreken waarop euthanasie een optie wordt voor een terminale patiënt, moet deze weten bij wie hij terecht kan.

In de casus werd de patiënt niet onmiddellijk door artsen op de hoogte gebracht van de uitzichtloze situatie van zijn ziekte en toen hij het wist, waren andere artsen niet bereid op zijn euthanasieverzoek in te gaan.

Onwetendheid over de rechtsgeldigheid van euthanasie komt zowel bij artsen als patiënten voor. Het netwerk van LEIF artsen en verpleegkundigen (LEIF betekent: Levens Einde Informatie Forum) dat in België sinds 2003 bestaat, probeert deze leemte te vullen. LEIF komt voort uit de vzw *Recht op Waardig Sterven*. De medewerkers zijn opgeleid in de palliatieve zorgen en geven op vrijwillige basis advies aan collega's over euthanasie. De organisatie *Recht op Waardig Sterven* ontstond naar aanleiding van de wet op de patiëntenrechten, de wet op de palliatieve zorgen en de wet op euthanasie die in 2002 van kracht werden.

Euthanasie als keuzemogelijkheid

Patiëntenrechten beslaan een groot veld binnen de geneeskunde. Zij staan onder andere toe om behandelingen te weigeren (negatieve wilsverklaring). De euthanasiewet laat onder strikte voorwaarden een zelfgekozen levenseinde toe, mits uitgevoerd door een arts. Palliatieve zorgen probeert de levenskwaliteit van een ernstig, niet noodzakelijk terminaal zieke zo optimaal mogelijk te maken door doeltreffende pijnstilling en/of psychosociale opvang en was al uitgewerkt voor de wet bestond. Euthanasie is een mogelijkheid die iemand kan aangrijpen om ondraaglijk lijden te eindigen, maar de weg van palliatieve zorgen zou dan al ingeslagen moeten zijn. Palliatieve zorgen en euthanasie sluiten elkaar niet uit, maar vullen elkaar aan. In de aanloop naar een eventuele euthanasie kan voor een palliatieve benadering worden gekozen. Als er geen kans op genezing meer is, is palliatie door zorg voor patiënt en directe verwanten een noodzaak.

De medisch-ethische principes *weldoen* (pijnstilling en comfort) en *niet schaden* (geen zinloze behande-

lingen die neerkomen op therapeutische hardnekkigheid) dienen te allen tijde te worden nageleefd. De overige twee medisch-ethische principes zijn *autonomie* en *rechtvaardigheid*. Rechtvaardigheid handelt over de verdeling van goederen, in dit geval voldoende medische handelingen en juiste informatie. Autonomie valt samen met het zelfbeschikkingsrecht. Een bewuste patiënt wordt sinds het invoeren van de wet op de patiëntenrechten verondersteld zelf de juiste beslissingen te kunnen nemen op voorwaarde dat hij/zij volledig en juist is ingelicht over zijn/haar toestand. De mogelijkheid om te kiezen voor euthanasie valt onder het autonome beslissingsrecht van een terminaal, maar nog bewuste zieke persoon. De mogelijkheid om te kiezen betekent niet dat euthanasie altijd zal worden ingewilligd, enerzijds omdat de patiënt niet aan de criteria voldoet en anderzijds omdat de patiënt uiteindelijk geen euthanasie zal laten uitvoeren. De mogelijkheid om euthanasie te kiezen geeft de patiënt de idee de touwtjes zelf in handen te kunnen houden. Als het lijden ondraaglijk wordt, kan men sterven op een moment dat het niet langer gaat. Dat moment kan met goede palliatieve zorgen zo lang mogelijk worden uitgesteld of zelfs nooit komen omdat de patiënt 'spontaan' overlijdt. Je kunt kiezen voor euthanasie, het hoeft niet en is zeker niet voor iedere terminaal zieke een noodzaak.

Als we opnieuw kijken naar de waar gebeurde casus, zien we dat door de betrokken artsen zowel de medisch-ethische principes als de wet op de patiëntenrechten en de wet op euthanasie niet zijn gevolgd. De patiënt was niet volledig geïnformeerd over zijn toestand en de mogelijkheden die hij nog had. Toen hij de informatie over de evolutie van zijn ziekte wel had en in een ondraaglijke situatie terecht kwam, vroeg hij om euthanasie. Opnieuw werd door de artsen anders beslist. Uiteindelijk overleed hij op een manier die de artsen wilden: palliatieve sedatie.

Noch de wet, noch het zelfbeschikkingsrecht van de patiënt werd gevolgd. Deze casus vertelt iets over het ongemak dat sommige artsen voelen als de patiënt zijn autonomie aanwendt en zijn rechten opeist. Indien de weg naar palliatie was ingeslagen, op het moment dat de ziekte weliswaar ongeneeslijk maar nog niet ondraaglijk was, was

de vraag naar euthanasie waarschijnlijk nooit gesteld. Het levenseinde van deze patiënt had dan voor alle partijen waarschijnlijk een bevredigender verloop gekend.

Bedenking

In België (en Nederland) maakt euthanasie onder welbepaalde criteria en door speciaal opgeleide artsen deel uit van het medisch handelen. Overlijden door euthanasie geldt ook voor de wet als een ‘natuurlijk’ overlijden. Een goede communicatie

tussen arts en patiënt en het naleven van de wet zorgen ervoor dat euthanasie maar in een klein percentage van de gevallen de directe oorzaak is van overlijden van een patiënt. Lijden is geen loutering en als leven lijden wordt, is sterven een gewin, maar het moment en de manier van overlijden moet voor iedereen bespreekbaar en eventueel uitvoerbaar zijn.

Karin Janssen van Doorn, arts en ethicus.

Leven en dood:

Twee verre vreemde stemmen Thomas More en Blaise Pascal

De tijden zijn enorm veranderd. Toch zijn de problemen rond het levenseinde niet nieuw. Toch is het probleem in zoverre nieuw, dat ons technisch kunnen ons heeft opgepadeld met een nieuwe verantwoordelijkheid, juist omdat we zoveel kunnen... (en we dus ook moeten kunnen ophouden).

*Als contrast twee **verre vreemde stemmen**. Zij laten iets zien van hoe men daar mee omging in lang vervlogen tijden. Twee christelijke stemmen, twee rooms-katholieke stemmen, die echter ook in protestantse middens over het algemeen erg gewaardeerd worden. Hun houding ten opzichte van het levenseinde verschilt nog al. Ook wat dat betreft is er dus niets nieuws onder de zon.*

Dick WURSTEN

De eerste stem is die van **Thomas More** (1478-1535) de tweede die van **Blaise Pascal** (1623-1662), beiden spirituele en morele zwaargewichten in hun dagen.

De eerste was een groot Engels staatsman, filosoof en schrijver (“Utopia”). Hij was rooms-katholiek en humanist, bevriend met Erasmus, gestorven op het schavot doordat hij principes belangrijk genoeg vond om voor te blijven staan (heilig verklaard in 1935!).

De tweede was een groot Frans wiskundige, filosoof en schrijver (“Pensées”), scherp criticus van de officiële roomse leer, die tijdens zijn leven geteisterd werd door fysiek lijden en chronische pijn. Twee getuigenissen, zeer verschillend van toon en strekking, beide zeer authentiek en katholiek.

Thomas More

Een fragment uit “Utopia”

[Het gaat over hoe de zieken en stervenden in ‘Utopia’ verzorgd worden (Utopia is het land van Thomas’ dromen, dat niet bestaat omdat er geen plaats voor is in deze wereld: u-topie)]

“... De zieken die lijden aan ongeneeslijke ziekten troosten ze door hun aanwezigheid, door ermee te praten, kortom door ze alle hulp te bieden

die ze kunnen. Soms echter is de ziekte niet enkel ongeneeslijk, maar veroorzaakt ze ook onophoudelijk lijden en angst. Als de priesters en de magistraten dan vaststellen dat de zieke niet in staat is nog enige plicht te vervullen en door zijn eigen dood te overleven tot last en hindernis is voor anderen, en voor zichzelf een bron van lijden, dan zullen ze hem ertoe aansporen zich niet langer vast te klampen aan dit aftakelend en pijnlijk bestaan. Als hij beseft dat zijn leven niets meer is dan kwelling, zeggen ze hem dat hij er niet tegenop moet zien te sterven, maar eerder hoopvol naar de dood kan uitzien en dat hij zichzelf mag bevrijden uit dit leven als uit een gevangenis of een oord van kwelling of zich door anderen eruit kan laten bevrijden.

Op deze wijze, zo zeggen ze, zal hij verstandig handelen: door zijn dood zal hij niets goeds verliezen maar wel een einde stellen aan zijn lijden. En omdat hij hierin de raad van de priesters zal volgen, dat wil zeggen, van degenen die Gods wil uitleggen, zal hij handelen als een godvruchtig en deugdzaam mens. Degenen die op deze wijze overreed worden, stappen vrijwillig uit het leven door niet meer te eten, of worden tijdens hun slaap geholpen, zonder enige doodsstrijd. Degenen echter die niet wensen te sterven, worden niet onder druk gezet en worden verder met dezelfde zorg en aandacht begeleid.”

[overgenomen uit “De Brug, maandblad van het Karl Barth centrum - Genk”, april 2000]

Blaise Pascal

Een fragment uit : “*prière pour demander à Dieu le bon usage des maladies*”

“...Heer, neem van mij weg de treurigheid die eigenliefde zo makkelijk kan veroorzaken, wanneer ik gefixeerd raak op mijn eigen pijn en lijden, of wanneer ik zwaar onder de indruk ben van het feit dat allerlei dingen niet gaan zoals ik het zo graag

zou willen, dingen die eigenlijk niets met uw eer te maken hebben.

In plaats daarvan, Heer, vorm mijn treurigheid naar de Uwe. Maak van mijn lijden een heilzame zaak, een gelegenheid om tot inkeer en omkeer te komen. Geef dat ik enkel nog gezondheid en leven wens om die in dienst te stellen van u; om die te beëindigen voor U, met U en in U.

Ja, Heer, eigenlijk vraag ik U noch gezondheid, noch ziekte, noch leven, noch dood, maar dat U mijn gezondheid en ziekte, mijn leven en mijn dood wilt doen strekken tot uw eer, tot mijn heil, en tot

opbouw van de Kerk en uw gelovigen, waartoe ik door uw genade hoop te behoren. U alleen weet wat goed voor mij is; U bent een souverain heer. Doe wat U wilt. Geef of neem, maar vorm mijn wil naar de uwe; en gun mij, dat ik in een nederige en volkomen overgave en in een heilig vertrouwen bereid ben de bevelen van uw eeuwige voorzienigheid te ontvangen en dat ik gelijkelijk mag aanbid-den al wat van U komt, kome wat komt. Amen”

[Pascal, *oeuvres complètes* (éditions du Seuil, 1963, présentation et notes de Louis Lafuma), p 365, kolom 1, eigen hertaling]

Euthanasie christelijk gezien

Voor de dood niet bang

Jurjen WIERSMA

Wat het leven in petto heeft is ongewis. Eén ding staat vast. Iedereen komt te overlijden. Gewoonlijk sterft men een natuurlijke dood, al zijn oorlogen en rampen griezelige spelbrekers. Christenen zien de dood niet als een angstwekkend zwart gat, maar geloven met Openbaring 21: 4 dat de dood niet meer zal zijn. Of zij beamen de woorden van Paulus uit het 1^e hoofdstuk van zijn brief aan de gemeente in Filippi: 'Want voor mij is leven Christus en sterven winst'. Buiten kijf is dat zij zijn gehecht aan het leven en de dood zeker niet willen bespoedigen. Voor euthanasie is moed nodig.

Medisch-technische macht

Door de secularisatie is de vraag om euthanasie toegenomen en voltrekken artsen euthanasie vaker. Dat de toegenomen vraag op het conto kan worden geschreven van de secularisatie, lijkt een dooddouner maar is het niet. Secularisatie (ofwel ontkerkelijkering en verwereldlijking) heeft de moderne mens 'wijs' gemaakt dat de wereld zijn/haar horizon is. Het leven dient hier en nu te worden geleefd en genoten. Als de dood zich aankondigt, moet men niet tegenstribbelen. Het is voorbij, de goede strijd is gestreden en de doodstrijd kan beter worden gemeden. Dood is dood, oordeelde men. Wat telt is op waardige wijze te sterven.

In het kielzog van de secularisatie sloegen wetenschap en technologie hun vleugels uit en werden reusachtige machten, die men niet meer kon missen om zich te kwijten van de veeleisende verantwoordelijkheid voor de wereld. De medisch-technische werd één van deze machten. Pioniers wa-

ren de Franse scheikundige en bioloog Louis Pasteur met infectiebestrijding en de Britse arts en bacterioloog Alexander Fleming met penicilline-toepassing. Het Grote Schuur Ziekenhuis in Kaapstad had dankzij dokter Christian Barnard in 1967 een wereldprimeur. Hij voerde de eerste harttransplantatie uit, nadat hij al een nier had getransplanteerd in 1959 tijdens een stage in de Verenigde Staten. Barnard omvatte bij wijze van spreken het menselijk hart als een gevangen vogeltje en stuurde het weer de vrije lucht in.

Sceptische waarnemers hadden gemengde gevoelens. Richard Selzer, een Amerikaanse chirurg (*1928, New York) die de betekenis van het chirurgisch ritueel probeerde te begrijpen, noemt het tegelijkertijd moorddadig, pijnlijk, helend en liefdevol. Tussen die vier woorden heerst, schrijft hij, een subtiele spanning. Een moment van achteloosheid en onnadenkendheid doet het helen en de liefde omslaan in pijn en moorddadigheid.

Medisch handelen, elk medisch handelen, is balanceren op een evenwichtsbalk tussen ziekte en gezondheid, leven en dood, angst en hoop. Om als arts goed en verantwoord te handelen, moeten deze woorden nadrukkelijk met elkaar in balans verkeren.

Alle redenen om artsen kritisch te volgen. Laten zij zich misschien leiden door afgunst, wedijver, winstbejag? Kunnen zij de machtspositie die eigen is aan hun beroep aan? Macht corrupteert immers – niet

alleen in de politiek, ook in de geneeskunde. Weten zij van ophouden, willen/kunnen zij een patiënt, die erop staat, op waardige wijze laten sterven?

Moreel beraad

In dit artikel ga ik in op één bedenkelijk punt van de moderne medisch-technische macht. Aan de orde is levensverlengend medisch-technisch handelen; de grenzen kunnen eindeloos worden opgerekt. Denk aan een comateuze patiënt die al ruim een dozijn jaren stilletjes ligt te liggen tot wanhoop van verwanten en vrienden of neem een jonge vrouw die lijdt aan een ernstige slijmvliesaandoening van de longen. Zij wil zo niet verder en dringt aan op euthanasie. Haar casus is een klassiek voorbeeld van euthanasie op verzoek bij terminaal en ondragelijk lichamelijk lijden. Nieuw is overigens het pleidooi dat ondragelijk psychisch lijden eveneens in aanmerking zou moeten komen voor euthanasie op verzoek, maar dit terzijde.

Omdat in de medische sector een ommekeer heeft plaatsgevonden - van betrekkelijke onmacht naar macht - ligt het voor de hand in de medische ethiek een vergelijkbare ommekeer te bewerken. Dat zou inhouden dat een mondig mens onder bepaalde omstandigheden een beroep moet kunnen doen op zijn autonomie en een machtswoord moet kunnen spreken. À la Luthers legendarische uitspraak zou het verdict kunnen zijn: 'Hier sta ik, ik kan niet anders'. De (huis)arts wordt bedankt voor zijn inzet, een levensverlengende behandeling wordt afgebroken en de patiënt kan rustig ontslapen. In deze zin zou de ethiek van de Duitse theoloog, musicus en oerwouddokter Albert Schweitzer (1875-1965) kunnen worden aangevuld.

Schweitzers grondwoord was: 'Ik ben leven dat leven wil te midden van leven dat leven wil'. Dit is een stelregel die zijn weerga niet heeft en zo veel mogelijk moet worden gerespecteerd. Iemand echter die ondragelijk lijdt moet bij wijze van uitzondering op deze stelregel kunnen zeggen: 'Ik ben leven dat *niet* meer leven wil of leven kan...?'

Niet iedereen zal instemmen met liberalisering van het verzoek om euthanasie. Een criticaster zal tegenwerpen: 'Het initiatief wordt overgelaten aan

de zieke; het wordt geïndividualiseerd en de mentaliteit in de samenleving is al zo individualistisch'. Twee argumenten kunnen zulke bezwaren weg nemen. Moreel beraad is het eerste argument. In de geneeskunde en de gezondheidszorg is moreel beraad een beproefd middel geworden om de grote vragen van leven en dood, ziekte en gezondheid enz. te bespreken. Als een bepaalde casus zich op de werkvloer voordoet, wordt een team gevormd om onder leiding van een ervaren, externe gespreksleider tot een professionele probleemoplossing te komen. De medische feiten (diagnose en prognose) komen op tafel, welzijn en wils(on)bekwaamheid van de patiënt worden onder de loep genomen, de verantwoordelijkheid van de zorgverleners komt ter sprake en nog andere aspecten worden bekeken. Men wikt en weegt de argumenten pro en contra en ontvouwt een stappenplan dat een optimale patiëntenzorg garandeert. Wat is goed zorgbeleid, doorgaan met behandelen of niet? Dat is de kwestie. Ten slotte wordt de knoop doorgehakt.

Niet het lot maar God

Het tweede is een geloofsargument. Een gelovige die zich baseert op de bijbel of het christelijke gedachtegoed is overtuigd dat hij zich te allen tijde en zeker in het uur van de waarheid mag opstellen voor het aangezicht van God en, in het besef te worden omwoond door zijn Geest, een persoonlijk besluit mag nemen. Dat valt anders uit dan de verzuchting waarmee bijvoorbeeld Gustave Flaubert zijn roman over het tragische leven van Emma Bovary eindigt. Als blijkt dat haar dromen niet in vervulling gaan en de poorten van de beau monde zich niet voor haar openen, neemt zij arsenicum in en pleegt zelfmoord. Haar man, dokter Bovary, is zwaar aangeslagen. Verbijsterd stamelt hij: 'C'est la faute de la fatalité', het is de schuld van het lot. Hij is een gebroken man en legt zich neer bij het fatale einde.

De theoloog K.H. Miskotte schreef ruim een halve eeuw geleden in zijn bekende boek *Bijbels ABC* dat de mensen in het heidendom spreken en schreeuwen tegen het lot. Hoe nadrukkelijker dat zwijgt, des te feller worden hun kreten totdat die smoren in de gruwelijke stilte van de onderwerping.

Dat is inderdaad het slotakkoord van Flauberts roman.

Kerk en theologie raken een andere snaar. Het lot zwijgt maar God spreekt - dat is hun boodschap. 'De Heer heeft een woord gezonden in Jacob, en het is gevallen in Israël', aldus Jesaja 9: 7. Dit woord is volgens Miskotte soeverein en legt beslag op mensen in een 'eenheid van roepen, richten en helen'.

Een man of vrouw, jong of oud, zwart of wit, die op de drempel van de dood tegen de overmacht van pijn en leed om euthanasie heeft gevraagd, mag niet worden lastiggevallen met opmerkingen zoals 'lijden is louterend' of 'leven is heilig, het is een geschenk Gods'. Dat is onpastoraal. Wie het 'lot' in handen legt van de Eeuwige, doet afstand van alle autonomie en zelfbeschikking. Iemand die deze daad van moed om niet meer te zijn stelt, gelooft dat hij geborgen is in een eenheid van roepen, richten en helen. Dood is niet dood, de dood zal niet meer zijn. Dat is bijbels, christelijk en troostrijk.

Prof. Jurjen WIERSMA,
titularis Leerstoel Systematische Theologie
Protestantse Faculteit Brussel

Getuigenis van een euthanasie-nabestaande

In het [levensbeschouwelijk plurale] blad "Midi" (juli 2001) las ik het aangrijpende relaas van een zekere 'Hans' over het sterven van zijn vrouw 'Barbara'. Dit verhaal over een concreet geval van gewenste euthanasie zegt méér dan duizend redeneringen.

Dick WURSTEN

Hieronder volgt een uitgebreid uittreksel uit dit interview. In het eerste deel heeft Hans verteld over de ziekte van zijn vrouw (voor de tweede maal was een kwaadaardige tumor vastgesteld met uitzaaiingen). Al in een vroeg stadium werd duidelijk dat het een ziekte tot de dood zou zijn.

Nadat ze over de eerste klap heen waren bracht zijn vrouw euthanasie ter sprake. Zij had voor zichzelf besloten dat, als de pijn te hevig zou worden en ze zo'n dosis morfine nodig had dat ze niet meer aanspreekbaar zou zijn, dat ze dan dood wilde. Tijdens een bezoek aan de huisarts liet ze zich door hem voorlichten. De huisarts vertelde welke papieren er aangevraagd moesten worden, wat er in officiële zin bij kwam kijken, wie er aanwezig zou moeten zijn, etc. Onder begeleiding van de huisarts en met hulp van de vereniging voor euthanasie werd alles geregeld en vastgelegd. Eens dat gebeurd, zo vertelt Hans, hebben ze geprobeerd de gedachte aan de dood wat opzij te zetten om nog zoveel mogelijk samen van het leven te genieten. Vanaf hier geef ik Hans het woord:

"Uiteindelijk werd ze ziek en kwam op bed te liggen. De laatste drie maanden is ze nauwelijks haar bed uit geweest. We hadden in de kamer een bedbank gemaakt, waar ze overdag verbleef. 's Avonds hielp ik haar om naar boven te gaan. Zelfs van die laatste, zware, zieke maanden hebben we genoten. Maar de pijn werd heviger en de dosis medicijnen hoger. En uiteindelijk kwam het moment dat ze de pijn ondraaglijk vond. Dat ze alleen nog maar bezig was de pijn te bestrijden en door die heftige pijn geen kans had om ergens anders aan te denken.

De huisarts bracht ons elke week een bezoek. Toen hij zag dat Barbara naar de beslissing voor euthanasie toegroeide, was hij er vaker. Hoe graag ik Barbara ook bij mij wilde houden, ik hoopte dat ze haar lijdensweg niet te lang zou laten worden. Het mo-

ment kwam dat ze helemaal op was en de huisarts vroeg alles in gereedheid te brengen. De huisarts zou haar een injectie geven. Een drankje innemen was onmogelijk, doordat ze nauwelijks kon slikken.

Het weekend vóór de week waarin het zou gebeuren, heeft ze afscheid genomen van haar dierbaarsen. De huisarts dacht dat hij op donderdag Barbara uit haar lijden kon verlossen, maar er kwam een kink in de kabel. De tweede arts kon die dag niet en dus zou het vrijdag worden. Om twee uur 's middags. Idioot hè, dan neem je zo'n stap en dan komt het niet uit. Heeft een arts geen tijd. O, even kijken wanneer het dan kan... Ik belde onze vrienden en zussen om te zeggen dat Barbara een dagje later dood zou gaan. Absurd! Ik kon de tijd noemen wanneer ze ons definitief zou verlaten. Ik kon de begrafenisondernemer bij wijze van spreken bellen om een afspraak te maken en terwijl ze nog leefde, kon ik aangeven wanneer ze begraven zou worden.

De bewuste vrijdag was ze bijna ongeduldig. Ze was klaar om te sterven, had alles afgerond en wilde weg, zoals ze het zelf uitdrukte. Het werd één uur. Haar laatste uur had geslagen. Iets over half twee ging de huisbel. De dood klopte aan. Om kwart over twee was het achter de rug. Ze was blij dat ze ermee mocht stoppen en stierf vredig.

De dagen erna waren natuurlijk extreem druk. Het werd weer vrijdag en toen begon ik pas te denken. Hoe gek het is om de beëindiging van je leven in eigen hand te hebben. Onmenselijke of bovenmenselijke beslissingen zijn het. Buren vertelden me, dat ze de huisarts hadden zien rijden: op weg om Barbara's leven te stoppen. Die klank van de bel gonst nog in mijn hoofd. Ik dacht: nu is er geen weg meer terug. Ze gaat. Het was goed zoals het gelopen is. We hebben alles samen diverse keren grondig doorgesproken. Barbara had mij gevraagd of ik haar beslissing zou kunnen respecteren en zou kunnen dragen. Dat kon ik, dacht ik.

Achteraf besef ik hoe benauwend het is om euthanasie van een geliefde, van iemand in je dagelijkse omgeving, mee te maken. Nog steeds sta ik achter het besluit, want haar leven rekken had geen zin meer. Maar ik heb niet kunnen bedenken dat de

absurditeit van de situatie me nog zo lang parten zou spelen. Het geluid van de deurbel komt in al m'n nachtmerries voor. Het feit dat ze 's ochtends nog haar thee dronk en iets opmerkte over een kop in de krant. Dat ze de voorpagina zag, de datum las en wist dat dit haar sterfdag zou zijn.

Ik weet dat ik moet stoppen zo te denken, maar het lukt me niet. Ik ben voor euthanasie, maar ik zou dit niet nog eens kunnen meemaken - meebeleven dat iemand zelf z'n leven beëindigt, heeft een enorme impact."

[De hierboven geschetste gang van zaken valt in Nederland inderdaad onder het begrip 'euthanasie', in België niet. Bij ons is het 'niet meer bij bewustzijn zijn' van de patiënt en de onomkeerbaarheid van die situatie tot nader order een noodzakelijke voorwaarde. De Belgische wetgeving is op dit punt restrictiever dan de Nederlandse]

Protestantse Omroep September 2008

Radio:

VRT/Radio 1

op woensdag om 20.03u.

productie Frank MARIVOET

10 september

Mens voor de mensen zijn :
Vissers van mensen

24 september

Bijbel voor vandaag :
Een brood kost iedereen
evenveel

Televisie:

VRT op TV "één" om 9.00u. en

"Canvas" om 23.30u.

op zondag

Productie Antoinette PANHUIS

14 september

"In de haven" Op stap met
Marc en Jörg

Contact:

Frank Marivoet

C. Meunierstraat 85/0002

3000 Leuven

"In de Haven"

Op stap met Marc en Jörg

VRT, Zondag 14 September 2008

Eén : 9.00 u

Canvas: 23 u 30

In de Zeemansmissie van Antwerpen werken de havenpastors Marc Schippers en Jörg Pfautsch .

Met de camera in hun kielzog krijgt de kijker een unieke gelegenheid om kennis te maken met het hectische leven in de haven, met kapiteins en bemanning en ook met eenzame matrozen op boten in herstelling.

Aan boord wordt hen een zeemanskrantje gebracht met nieuws uit het thuisland en worden ze uitgenodigd voor een gezellige avond in de Seaman's Club. Daar vinden ze altijd een luisterend oor van een aalmoezenier en hulp voor hun kleine en grotere problemen. Internet en telefoon staan ter beschikking. Busjes rijden elke avond van de dokken naar de Seaman's Club en weer terug. Op zondagmiddag is er voetbal en basket op het sportveld bij de haven. Daarvoor ronselt Jörg Pfautsch enthousiast de manschappen.

Zeehavens en zeeschepen: het is 's werelds meest geglobaliseerde industrie. Daar aanwezig te zijn voor zeelieden: een teken van Gods liefde.

Realisatie:

David De Decker, david@dddproductions.be
tel 0495 412 473

Productie:

Antoinette Panhuis, antoinette.panhuis@swing.be
tel 02 230 52 22

In spanning wachten op brief van regering

“De politieke crisis is een ramp voor uitgedeeerde asielzoekers en andere mensen die zonder verblijfspapieren al zo lang in ons land verblijven. Voor vele van deze mensen is het moeilijk te geloven dat ze weer lang in onzekerheid moeten blijven wachten. Een rondzendbrief van de regering vóór het zomerreces met criteria voor regularisatie en migratie is dezer dagen nog de enige hoop”. Aldus Tetty Rooze, vluchtelingencoördinator van het Protestants Sociaal Centrum in Antwerpen.

“Voor velen is het teveel. De roep om hongerstakingen klinkt steeds luider. Tot nu toe was dat voor de meeste mensen in deze situatie geen punt van actie, maar de mensen beginnen de consequenties af te wegen, ook met het oog op hun kinderen. Er zijn mensen die hier al vijf, acht of negen jaar verblijven. Hun kinderen komen met de rapporten uit school. Ze gaan naar een andere klas of andere school, maar bij inschrijving wordt hun verblijfsvergunning gevraagd. En boekengeld. Ze staan er bij met rode kaken omdat ze het gewoon niet kunnen betalen.

Dat de omzendbrief van de minister er niet zou komen, krijgen die ouders aan hun kinderen niet meer verkocht. Ze kunnen het niet meer aan en in zo’n situatie komen de gedachten aan hongerstakingen opzetten. Elke dag kunnen ze opgepakt worden, de schrik zit er diep in en werkt verlamdend op verschillend vlak. Het zijn nu echt menselijke drama’s aan het worden, waarin niemand ook meer weet wat een zinvolle begeleiding moet inhouden”, aldus Tetty Rooze, die in haar ervaringen ondersteund wordt door onder meer Jacqueline Vanderhaegen, van de vluchtelingendienst van het Protestants Sociaal Centrum in Brussel.

“Mede namens mijn collega’s in de andere Protestantse Sociale Centra en ook namens al die ijverige personen en groepen in allerlei plaatselijke protestantse kerken die zich al jaren voor deze mensen inzetten, vragen we om een degelijk politiek antwoord. Een antwoord waardoor mensen niet in een uitzichtloze en mensonwaardige situatie terechtkomen. Een antwoord waardoor mensen overtuigd raken van het feit dat hongerstakingen niet nodig zijn”.

Contact en info:

Protestants Sociaal Centrum Antwerpen of Brussel, resp. Mevr. Tetty Rooze, 03/235.34.05 en Mevr. Jacqueline Vanderhaegen, 02/512.80.80

Brussel, 22 juli 2008.

Motief vzw: te verwachten in het najaar

Ontmoeting in Kleur

Interreligieus en intercultureel samenleven

Een programma van vzw Motief i.s.m. Universitaire

Parochie KULeuven en Dondeynehuis KULeuven

Tijdens deze reeks maken we kennis met de 'inter-religieuze dialoog' zoals die dagdagelijks gevoerd wordt in Vlaanderen. Geen hoogdravende academische disputen dus, maar het contact tussen mensen van verschillende religieuze achtergrond in de meest uiteenlopende situaties. Gedurende 6 avonden luisteren we naar getuigenissen van de dialoog, telkens binnen een andere context. De laatste 2 avonden gaan we actief aan de slag met wat we gehoord maar vooral ervaren hebben. Hoe kijk je zelf naar de interreligieuze dialoog? Voel je je een deel van die dialoog? Wat leert de dialoog ons over onszelf? Deze en alle mogelijke vragen proberen we te beantwoorden tijdens deze zoektocht naar de (religieuze) identiteit van andersgelovigen, en die van onszelf.

Spreekers : Filiz Azizoglu, Dr. Mouloud Kalaaï, Jef Wauters, Mieke Florquin, Fatima Boutkabout, Skrolan Hugens

Waar? UP Leuven, Tiensestraat 124, 300 Leuven (op loopafstand van het station)

Wanneer? 7 dinsdagavonden (en één donderdagavond!) van 20.00 tot 22.00 u

Data 30/09, donderdag 9/10, 14/10, 21/10, 28/10, 4/11, 18/11, 25/11

Info & inschrijvingen www.kuleuven.be/up, UP@upar.kuleuven.be, 016/32.55.85

Deelname aan deze reeks is GRATIS
Let op! Inschrijven is wel noodzakelijk

Ecologisch bewustzijn

Een levensbeschouwelijke uitdaging

Een vormingsreeks van vzw Motief en Terra Reversa

Ecologie is een modewoord. Het thema is niet meer weg te denken uit kranten en nieuwsberichten en iedereen heeft er wel iets over te zeggen. Maar waar gaat het nu werkelijk om? Moeten we ons echt zorgen maken? Wie is er verantwoordelijk voor de crisis? En welke oplossingen zijn er?

De bedoeling is om in een reeks van drie avonden een beeld te scheppen van de huidige ecologische toestand van onze aarde. Wie weet vinden we zelfs het antwoord op bovenstaande vragen ...

Spreekers : Ward Bosmans ('Ecologische economie: een alternatief'), Alma De Walsche ('Ethische perspectieven'), Prof. dr. Jacques Haers ('Visie van een theoloog')

Waar? UP Leuven, Tiensestraat 124, 300 Leuven (Op loopafstand van het station)

Wanneer? 3 woensdagavonden van 19.30u. tot 22.00u.

Data: 8 oktober, 22 oktober, 5 november 2008

Info & inschrijvingen

www.motief.org, info.motief@skynet.be, 02/216.94.83

Deelnameprijs:
€ 22 voor de hele reeks / € 8 per avond

Verslag KAP-kamp België 2008

Het KAP-kamp is een internationaal jongerenkamp van vijf zusterkerken over de grenzen: de Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB), de Eglise Presbyterienne de Rwanda (EPR), de Uniting Reformed Church of South-Africa (URCSA), de Eglise Evangelique de Congo (EEC) en sinds dit jaar ook de Protestantse Kerk Nederland (PKN), die via de Stichting Oikos voor het eerst van het kamp heeft geproefd.

Marcel POOL

Wat is het KAP-kamp ?

Het initiatief bestaat al sinds 1985 en is in de jaren gegroeid van een kamp van twee partnerkerken (uit België en Rwanda) naar vijf. Ongeveer 35 jongeren en begeleiders deden dit jaar mee.

De afkorting KAP staat voor: *Kameraden, Arbeiders, Partners*. De filosofie van de KAP-kampen is om christelijke jongeren over de grenzen met elkaar kennis te laten maken en vriendschappen te laten sluiten: dat is de K van KAP. Verder werken de jongeren met elkaar in sociale projecten: dat is de A van KAP. De gedachte is dat de jongeren op die manier partners voor het leven worden, over de grenzen heen: dat is de P van KAP.

KAP kan zelfs een levensveranderende ervaring zijn, zoals ik tijdens dit kamp hoorde: naar aanleiding van het bezoek aan Congo-Brazzaville in 2006 had één van de KAP-kampleden besloten om zijn toekomstplannen te veranderen en te leren voor dokter om behoeftige mensen te kunnen helpen.

Projecten

De KAP-jongeren werkten in sociale projecten, zoals het Protestants Sociaal Centrum en het Inloophuis voor daklozen in Antwerpen, en verschillende sociale projecten die plaatsvinden in kerken in de stad Luik (bijv. kledinguitdeling en voedselbank), en verder leren ze in de projecten ook kanten van België te zien die hen anders zouden ontgaan, zoals een asielzoekerscentrum in Fraipont (bij Luik) of het havenpastoraat in Antwerpen.

Ongeveer om de twee jaar wordt een KAP-kamp gehouden in één van de partnerlanden. In 2006 was het kamp nog in Congo-Brazzaville. Het afgelopen KAP-kamp vond plaats in België, in de maand juli: twee weken in het Centre Protestante in Nessonvaux (provincie Luik), en twee weken in het Scoutel in Antwerpen-centrum.

Thema

Het thema van het afgelopen KAP-kamp was *Grenzeeloos (Crossing Borders, Par-Dela Les Frontières)*, en de inhoudelijke leidraad bij het kamp werd geleverd door de *Geloofsbelijdenis van Accra*, een internationale geloofsbelijdenis die is opgesteld bij de vergadering van de *World Alliance of Reformed Churches* in Accra in 2004.

Deze geloofsbelijdenis concentreert zich op thema's als rechtvaardige economie, ecologie, sociale gerechtigheid en verzoening. Er zijn verschillende lezingen en discussies, over thema's als AIDS, globalisering en het gebruik van milieuvriendelijke energiebronnen.

De KAP-kampers proberen in het kamp een verbinding te maken tussen hun (christelijke) spiritualiteit en hun eigen omgeving, en een visie te ontwikkelen voor hun eigen kerk en hun eigen omgeving, om te werken aan een betere wereld. Vandaar dat de Bijbelstudies expliciet waren toegespitst op de thema's van de Geloofsbelijdenis van Accra. Ook was er een meer hermeneutische Bijbelstudie, waarin drie kampleiders drie verschillende, eigen invalshoeken bij een Bijbelgedeelte gaven.

Verder waren er op het KAP-kamp excursies (mijnen bij Luik, een rondvaart door Antwerpen, rondleiding door Brussel), films (o.a. *China Blue*, over de exploitatie van Chinese arbeiders in een jeansfabriek), Bijbelstudies, sport en spel, gezelschapsspelen, culturele avonden en kennismaking met de partnerlanden aan de hand van quizen, drama, zang en dans etc.

Deelname

De VPKB-deelname aan het kamp was groot en bemoedigend. Niet zozeer wat betreft het aantal Belgische deelnemers dat zich vooraf inschreef, maar gedurende het kamp sloten enkele jongeren

zich toch nog aan bij het kamp, om er een groot deel van mee te maken, en voor het volgende KAP-kamp in Zuid-Afrika (2010) hebben wij nu al vier kandidaat-deelnemers gevonden, begeleiders niet meegerekend. Ook was het aantal gastgezinnen overvloedig: van verschillende aanbiedingen hebben wij niet eens gebruik hoeven maken. Bovendien waren er veel kookploegen uit verschillende kerken, die telkens weer opnieuw een exotische maaltijd voor de jongeren klaarzetten (Assyrisch, Rwandeese, Congolese, Aziatisch etc.) De slotdienst in Antwerpen was ook een hoogtepunt: piano, orgel, trompet, percussie en viool vormden de muzikale begeleiding voor een dienst waarin drie predikanten op uiterst levendige wijze de predatie verzorgden, en waar muzikale culturen van twee continenten elkaar op wonderlijke wijze vonden in zang en dans, in verstilde muzikale momenten en uitbundige negro-spirituals, en waar meer dan 130 aanwezigen zeven dominees een zegen hoorden uitspreken in verschillende Europese en Afrikaanse talen.

Ds. Marcel Pool is predikant te Menen

Studiefonds : Ik help een kind

Dit is de naam van het studiefonds van de Coördinatie Kerk en Wereld. Daaruit ontvangen jongeren van de Presbyteriaanse Kerk in Rwanda financiële steun voor hun secundaire studies. Vele donateurs geven al jaren trouw.

Met nieuwe donateurs zijn we erg blij. En met elke eenmalige gift! Giften kunt u storten op rekeningnummer 125-9302045-30 van Protestantse Solidariteit o.v.v.
'Ik help een kind' (fiscaal attest vanaf 30 Euro)

Contactpersoon: Jean Lenders -tel. 03-666.24.99
E-mail: ikhelpeenkind@hotmail.com

Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid

Afscheid

De FPG neemt dit najaar afscheid van twee van haar hoogleraren: Willy Willems en Jurjen Wiersma. Prof. Willems dient de Faculteit vanaf 1982, sinds 1991 als hoogleraar Kerkgeschiedenis en na 1994 als rector. Prof. Wiersma is hoogleraar Systematische Theologie sinds 1988. Onze collega's zullen echter niet uit beeld raken, maar in de kwaliteit van 'Universiteitshoogleraren' nog enkele jaren incidentele diensten blijven verlenen. Het afscheid wordt feestelijk gevierd op de opening van het academiejaar, dit jaar op donderdag 25 september om 17u00 in de Museumkerk. Prof. Willems zal een afscheidsrede houden. Prof. Wiersma wordt meer bijzonder in het zonnetje gezet op een klein symposium op diezelfde donderdag 25 september, 12u00-15u00 in het gebouw aan de Bollandistenstraat. Zie nadere aankondigingen op de website.

Bij de burens: intercultureel christendom

Op 12 februari j.l. hield dr. Martha Frederiks haar oratie aan de Universiteit van Utrecht als bijzonder hoogleraar Missiologie, vanwege Stichting de Zending der Protestantse Kerk in Nederland. De titel van haar voordracht was: *Christendom: een interculturele leerschool*. De spectaculaire groei van het christendom in de afgelopen eeuw vond vooral plaats op het zuidelijk halfrond. Dit bracht een waaier aan nieuwe vormen, waarmee het streven naar 'eenheid in Christus' gemakkelijk kan botsen. Van hieruit keek de spreker ook naar de multiculturele samenleving in het huidige Europa. De oratie is nu in druk verschenen en te bestellen bij mw. Jeannette Boere, Secretariaat Centrum IIMO, Heidelberglaan 2, NL-3584CS Utrecht, a.c.m.boere@uu.nl, +31 30 253 2079. Volledige naam- en adresgegevens vermelden.

Spiritualiteit

Spiritualiteit is 'in', en de noodzaak om het 'gereformeerde rationalisme' te overstijgen wordt door velen gevoeld, maar wat is er te koop op deze groei-markt? Wat strookt met het evangelie, wat niet? Op maandag 20 en dinsdag 21 oktober (niet 10 en 11 oktober zoals eerder abusievelijk aangekondigd) houdt de FPG hierover haar jaarlijkse interdisciplinaire studiedagen onder de titel: *'Spiritualiteit: de geest(en) onderscheiden'*. Plaats van handeling is de Oude Abdij van Kortenberg, waar we in het verleden goede ervaringen hadden.

Theologie

Temidden van de vele vragen en uitdagingen is het nodig koers te houden. Protestantse theologie stelt zich op het kruispunt en bepaalt haar koers in het spanningsveld: wat horen wij vanuit de Schrift? wat vernemen wij vanuit de samenleving? Oudere of jongere, ook u kunt aan de FPG studeren. U kunt zich alweer sinds 18 augustus opgeven, u wordt met open armen ontvangen en kunt alles te horen krijgen over de mogelijkheden om voltijds, deeltijds, of als vrij student te studeren. U mag altijd een vrijblijvend gesprek aanvragen met de decaan.

Informatie

- op de website <http://protestafac.ac.be>;
- bij de decaan, prof. Peter Tomson (02/527.03.08 of +31/878.767.957, pjtomson@evonet.be);
- bij de secretaresse, mw. Anne Joué (02/735.67.46, info@protestafac.ac.be).

De aarde is van hemel *

Mooi als een film je raakt, je blijft. In mijn studietijd ('jaren zestig') zag ik de TV-film 'Son of Men' van Dennis Potter. Potter opgegroeid in een mijnwerkersgezin met veel ziekte en zeer, beschreef zijn kijk op het verhaal van Jezus. Liet mij een andere Jezus zien dan waarmee ik opgegroeid was. Een door-en-door mens, die strijd kende én humor, in waar hij voor stond twijfels kende, zich regelmatig afvroeg: moet ik deze weg gaan? Verwarmd dacht ik: zo wordt het óns verhaal, leven dichterbij.

Onlangs weer zo'n film. 'As it is in heaven', wij kregen hem cadeau van onze zoon die musicus is. Er zit ook muziek in de film, letterlijk, figuurlijk. In het verhaal komen allerlei kanten van ons bestaan tevoorschijn: onthullend, ontroerend, aangrijpend, bevrijdend.

Het speelt zich af in een Zweeds dorp. Ooit groeide daar een jongetje op, geboren voor de muziek: fijnbesnaard violist. Maar dat betekende ook: gepest worden, omdat hij anders was. Vader was al overleden, moeder stierf door een ongeluk, toen hij zijn eerste concours gewonnen had. Met bloemen in haar hand...

Onder de naam Daniel Daréus wordt hij een beroemd dirigent, overal ter wereld geboekt, voor jaren. Hij stortte zich in de muziek: om de pijn te vergeten?

Tot hij er bij neervalt, een hartaanval belet hem zo verder te leven. Zijn agenda raakt leeg, hij besluit naar zijn geboortedorp terug te keren.

Neemt zijn intrek in een oude basisschool en wordt uitgenodigd om het plaatselijke kerkkoor te leiden als voorzanger van de gemeente.

Nieuwe ervaring voor het koor, hij leert hen om naar hun bron terug te gaan: om tot harmonie te komen. Er komt van alles los: verborgen emoties, vroegere pesterijen, onuitgesproken vooroordelen... spannend proces dat verwarring schept én ruimte. De kerkenraad vindt het maar zozo en ontslaat hem als voorzanger. Als dominee het hun voor de dienst komt aanzeggen, wandelen ze op een enkeling na weg naar de basisschool.

Bevrijding van mensen, sterker dan kerkelijke traditie.

Zoals die van Gabriëlla, die als een engel zingt, terwijl ze thuis voortdurend geslagen wordt: niemand die ooit iets durfde zeggen. Tot zij met haar kinderen beslist om nooit meer terug te gaan, liefderijk opgenomen in één van de huizen. Of neem jonge Tore, mentaal beperkt, die van Arne niet mag meezingen, Arne denkt aan succes. Tore laat zijn diepe geluid horen en zet voortaan de toon in het koor.

Zo'n verhaal brengt mij terug bij de bron: hoe een wereld van louter succes ziek kan maken; hoe bevrijdend het is om eenvoudig te beginnen bij de kracht in ieder mens.

As it is in heaven

ds. Henk van Andel, predikant te Ieper

* variatie op de titel 'de hemel is van aarde' van gedichten van Chrisje van de Stene

35ste Vlaamse Diaconale Dag

zaterdag 18 oktober 2008

V.P.K.B. Gent-Noord/Rabot

Grenzeloos. Identiteit en openheid, een controversé?

De wereld is niet alleen een dorp. Het is bovendien een dorp dat snel verandert. Iedereen wordt geconfronteerd met verschillende culturen en religies in zijn omgeving. Het kan je nieuwsgierig maken, maar ook angstig. In een wereld waar alles mogelijk lijkt en waar je kunt worden wat je wil, is het blijkbaar van belang goed te weten wie je bent en op zoek te gaan naar je identiteit.

Ook binnen VPKB-gemeenten zie je dit proces. Het individuele gemeentelid is niet meer zo 'protestants' als vroeger. Maar ook de gemeenten zelf gaan op zoek. Terwijl de éne gemeente nog vrij homogeen lijkt, zie je in een andere gemeente een grote zichtbare verscheidenheid aan culturen.

Op deze studiedag willen we vragen stellen zoals : "Hoe gaan we om met diversiteit? Gaat dat alleen over wel of geen migranten in de kerk? Hoe vreemd voelen wij ons? Zijn identiteit en openheid tegenstellingen? Wat gebeurt er in Europa binnen kerken en kunnen bijbelteksten ons inspireren?"

Gastspreekster is Jet den Hollander, Mission in Unity, WARC, Genève

Verder op het programma staan een interactiefspel, getuigenissen en een afsluitende viering.

Datum en plaats De studiedag gaat door op 18 oktober in de Protestantse Rabotkerk te Gent, Begijnhoflaan 31. De koffie zal klaar staan om 9u30, het programma begint om 10 uur en we ronden om ongeveer 16.30u. de dag af.

Deelname in de onkosten € 5 (inclusief maaltijd).

Organisatie Werkgroep Missionaire Gemeente-opbouw, Motief vzw, Op Vrije Voeten en de Open Poort

Midweek voor senioren-echtparen (55+)

17-19 november 2008

Waar ? De La Salle Centrum,
Hendrik Placestraat 45
1702 Groot-Bijgaarden.

Wanneer ? 17 - 19 november 2008

Voor wie ? Echtparen, ouder dan 55 jaar.

Opgave Marius en Rina Joosten
Landbouwstraat 112, 2800 Mechelen
Tel 015/41 95 73.
mariusjoosten@skynet.be

Kosten De totale kosten schatten we op 175 Euro per echtpaar, logies, zes maaltijden, koffie en versnaperingen, materiaal inbegrepen. Om de kosten te dekken, vragen we bovendien op het einde van de midweek een vrijwillige bijdrage. Kosten mogen echter geen belemmering zijn om de midweek te volgen.

Synodevergadering

22-23 november 2008

Waar ? Europees Centrum
La Foresta
Prosperdreef 9
3054 Vaalbeek

Wanneer ? 22 tot 23 november 2008

Thema "Ambten : tussen gave en opgave"

Op deze synodevergadering, die in een weekend plaatsvindt, zijn buitenlandse gasten welkom.

De communautaire synodevergaderingen treden samen voor de punten die enkel de communautaire coördinaties aanbelangen.

Met het oog op de bespreking van het thema : "Ambten : tussen gave en opgave" is er een speciale brochure opgesteld door de coördinatoren Ambten en de commissie voor het predikambt.

Bijkomende exemplaren kunt u bestellen op volgend adres : uniprob@skynet.be

“Met Oikocredit... investeren in arme boeren en in eerlijke handel”

Al meer dan dertig jaar voert Oikocredit wereldwijd strijd tegen armoede en voor een eerlijke handel met kredieten en investeringen in (micro)-kredietinstellingen, landbouwcoöperatieven en verwerkingsbedrijven in het Zuiden en distributienetwerken van fair trade producten in het Noorden.

voor wie hierover meer wil weten
voor wie Oikocredit wil leren kennen
voor wie wil weten hoe hij/zij hieraan kan meewerken
voor alle leden en sympathisanten van Oikocredit-be

3de nationale ontmoetingsdag van Oikocredit-be
zondag 12 oktober 2008 van 14.30 tot 18.00u.
in de Finisterrae (kerk en zaal) Nieuwstraat te Brussel

voor verdere informatie: www.oikocredit.org/sa/be
of via e-mail: oikocredit-be@oikocredit.org

Module

‘Een andere wereld is mogelijk’

maatschappelijke spanningsvelden en theologieën in context

Postgraduaat “Geloven in beweging”
Agogisch Theologisch Werker
Katholieke Hogeschool Leuven
Sociale School Heverlee

Wie morgen een andere wereld wil, moet weten hoe die vandaag in elkaar zit. Deze module wil instrumenten aanreiken om deze maatschappij beter te begrijpen. Waarom blijft de kloof tussen arm en rijk, tussen Noord en Zuid bestaan? Hoe kunnen we ons leefmilieu en onze planeet vrijwaren? Waar staat feminisme vandaag? Hoe spelen ideologieën en theologieën een rol?

Wanneer ? 9 donderdagen
25/9; 2,9,16,23/10; 6,20,27/11 en 4/12 2008 van 9.00 uur tot 16.30 uur.
Waar ? Sociale Hogeschool te Heverlee
Prijs: € 315,-
Docenten: Jozef Mampuys, Marc Vandepitte, Jan Soetewey, Peter Tom Jones,
Anneleen Decoene, Joke Lambelin en Josephine Wilschut
Info en inschrijving: www.khleuven.be

De modules van het postgraduaat kunnen afzonderlijk (niet- diplomagericht) gevolgd worden. U kunt gebruik maken van opleidingscheques/www.vdab.be (Als de kostprijs een probleem is, er is een speciaal steunfonds!). Josephine Wilschut, e-mail: hjwilschut@skynet.be tel: 057- 42 25 86

De schaduw van Erasmus

Joris Tulkens, 2006, Houtekiet
Antwerpen/Amsterdam
ISBN 90 5240 876 9

In deze historische roman brengt Joris Tulkens het leven en werken van Erasmus onder de aandacht via zijn dienaar Joannes Hovius.

Deze komt in contact met Erasmus via Johann Frober die in Basel werken van Erasmus drukt. Vanuit Basel volgt Hovius zijn meester Erasmus als diens eigen schaduw naar de Lage Landen, met name naar Leuven. Tussen beide mannen ontstaat een hechte band, mede door de fysieke nabijheid die de verzorging van het zieke lichaam van Erasmus vereist.

Door de ogen van Hovius krijgen we niet alleen zicht op de theoloog Erasmus maar ook vooral op de mens Erasmus. Zijn opvliegend karakter, zijn al genoemde zwakke gezondheid, tot en met zijn intiemste gevoelens komen in deze roman aan de orde.

Maar naast dit persoonlijke portret schetst schrijver Joris Tulkens ook een prachtig beeld van Europa begin zestiende eeuw doorheen de theologische strijd die inmiddels op gang is gekomen en in Leuven, mede door de geschriften van Erasmus, belangrijke proporties aanneemt. We krijgen ook inzicht in de plaats van Drietalencollege in Leuven waar naast het Latijn en Grieks ook Hebreeuws gratis wordt gedoceerd. Het is een doorn in het oog van de Leuvense theologen. Interessant voor protestanten is ook hoe Tulkens de verhouding tussen Erasmus en Luther in de verf zet middels een (deels gefingeerde) briefwisseling tussen beide theologen.

Joris Tulkens is classicus en maakt gebruik van zijn schrijvers-talent om zijn inzichten in een bijzonder stuk (kerk)geschiedenis voor een breder publiek toegankelijk te maken in een vlot, zelfs spannend verhaal.

Judith VAN VOOREN

Kerken in België

Bent u met vakantie of op weekend in België en wenst u graag een kerkdienst bij te wonen, surf dan naar onze website **www.arpee.be** waar u onder het kopje “Adressen” voor “Kerken” kiest.

Er zijn verscheidene zoekmogelijkheden : per provincie, per taal, per denominatie, per postnummer of op naam van de Kerk.

U vindt er ook een lijst van alle kerken in België, die behoren tot de Aministratie Raad voor de Protestants-Evangelische Eredienst.

DE OPEN POORT

Protestants/oecumenisch tijdschrift rond
geloof en samenleving
zoekt per 1 december 2008 een

EINDREDACTEUR (v/m)

Tijdschrift De Open Poort wil zijn:

- bijbels/prikkelend
- dwarsdenkend/pastoraal
- bemoedigend/vrolijk
- oecumenisch/ grensoverschrijdend
- maatschappelijk/ ervaringsgericht
- inspirerend/kritisch
- speels/uitdagend

Taken en vaardigheden eindredacteur:

- betrokkenheid bij vragen rond geloven en samenleving
- inspirerende taalvaardigheid:
- vernieuwende ideeën over lay-out, computer-vertrouwd
- samen met de redactie doorgesproken thema's creatief uitwerken
- eindredactie doen met telkens één meezer/redactielid
- teamworker, coördinator en drijvende kracht, gezicht naar buiten
- verbindingsmens redactie-stichtingsbestuur

Vergoeding: vaste vergoeding per maand €225 exclusief onkostenvergoeding vervoer, administratie enz.

Sollicitatiebrieven zenden vóór 30 september 2008
aan: H.van Andel, Beluikstraat 19, 8900 Ieper.
Tel.057/204221/ e-mail: hvanandel@skynet.be

De Open Poort komt 6x per jaar uit: met actuele en pastorale thema's nooit zonder elkaar met inspirerende teksten in verstaanbare taal met abonnees in België en Nederland.

Colofon

Verantwoordelijke uitgever

Dr. Guy Liagre

Redactieteam

Judith van Vooren
Bea Smetryns-Baetens
Ernst Veen
Dick Wursten

Redactieadres:

Marsveldstraat 5 - 1050 Brussel
tel.: +32-(0)2-511 44 71
fax.: +32-(0)2-511 28 90
E-mail: kerkmozaiek@vpkb.be

Web-site Internet:

<http://www.protestanet.be/VPKB>

Prijzen Kerkmozaïek

- Individueel abonnement: 15,00 Euro
- Groepsabonnement: 12,50 Euro (vanaf minimum 5 exemplaren naar éénzelfde adres)
- Steunabonnement: 20,00 Euro

Storten

kan op rekeningnummer 068-0715800-64 van de Verenigde Protestantse Kerk in België, Marsveldstraat 5, 1050 Brussel.
IBAN BE29 0680 7158 0064
BIC GKCCBEBB

De redactie behoudt zich het recht voor om bepaalde artikelen niet te publiceren, indien nodig in te korten en/of redactioneel te bewerken. Zij is niet verantwoordelijk voor de inhoud van de artikelen en slechts ten dele voor de stijl.

Organisaties en tijdschriften, niet behorend tot de VPKB, die artikelen uit het maandblad Kerkmozaïek geheel of gedeeltelijk wensen over te nemen of te bewerken, dienen dit schriftelijk aan te vragen op het redactieadres.

Sluitingsdatum volgende

Kerkmozaïek : 10 september 2008